

ทบทวนแนวคิดประชาสังคม : พัฒนาการการให้ความหมายในประเทศไทย*
A REVIEW OF THE CIVIL SOCIETY CONCEPT: THE DEVELOPMENT OF ITS
CONCEPTUALIZATION IN THAILAND

วสุชน รักษ์ประชาไท

Vasuchon Rakprachathai

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช

Sukhothai Thammathirat Open University

Corresponding Author E-mail: Vasuchon.rak@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อทบทวนแนวคิดประชาสังคม ในบริบทของสังคมไทย โดยนำเสนอการนิยามประชาสังคมในแต่ละช่วงเวลาตั้งแต่ทศวรรษ 2510 จนถึงปัจจุบัน งานชิ้นนี้ใช้วิธีการทบทวนการให้ความหมายประชาสังคมของนักวิชาการไทย วิเคราะห์เชื่อมโยงกับบริบทการเมือง โดยพบว่า การนิยามแนวคิดประชาสังคมในประเทศไทยมีลักษณะเป็นพลวัต และสามารถแบ่งออกเป็นสามช่วงสำคัญได้แก่ ช่วงแรก ทศวรรษ 2510 ยังไม่มีการนิยามประชาสังคมที่เฉพาะเจาะจงแต่มีการอธิบายเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมทางตรงของประชาชนเช่นการชุมนุมประท้วงและขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ช่วงที่สอง ทศวรรษ 2520 – 2530 เริ่มมีการนิยามประชาสังคมโดยเน้นไปที่การกระทำขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) ที่ทำกิจกรรมบนพื้นที่นอกเหนือรัฐ และช่วงที่สาม ปลายทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา นิยามประชาสังคมถูกแตกแขนงออกเป็นหลายคำในภาษาไทย แต่มีจุดเน้นร่วมกันคือประชาสังคมหมายถึงพื้นที่สาธารณะที่ปราศจากการครอบงำจากรัฐและทุน รวมถึงเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญสำหรับการพัฒนาประชาธิปไตย

คำสำคัญ: ประชาสังคม; การมีส่วนร่วมของประชาชน; องค์กรพัฒนาเอกชน

Abstract

This academic article aimed to review the civil society concept, concept of civil society in the Thai context by examining how the notion of

*Received May 27, 2025; Revised June 27, 2025; Accepted July 1, 2025

Thai civil society has been defined from the 1970s to the present. This article employed a literature review of Thai scholars' definition of civil society, analyzing them in changing political contexts. It was found that the conceptualization of civil society in Thailand was dynamic and could be divided into three distinct phases. First, during the 1970s, civil society was not clearly defined in the Thai context, but was reflected in direct public participation, such as protests and social movements. Second, in the 1980s, civil society began to be defined with a focus on the actions of non-governmental organizations (NGOs) operating independently from the state. Third, from the late 1980s to the present, the concept of civil society has been defined in various terms in the Thai context, emphasizing the public sphere as a space autonomous from state and corporate control, and as a crucial element in the development of democracy.

Keywords: Civil Society; Public Participation; Ngos

บทนำ

แนวคิด “ประชาสังคม” หรือ “Civil Society” เป็นหนึ่งในแนวคิดที่ได้รับการกล่าวถึงอย่างกว้างขวางในวงวิชาการด้านสังคมศาสตร์ไทย ทั้งในมิติการพัฒนาทางการเมือง งานศึกษาเกี่ยวกับนโยบายสาธารณะและการมีส่วนร่วมของประชาชน รวมถึงการศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม คำดังกล่าวกลายมาเป็นกรอบสำคัญสำหรับอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมที่อยู่นอกเหนือจากรัฐหรือกลไกการเมืองเชิงสถาบันและมีส่วนสำคัญในการเสริมสร้างประชาธิปไตย (เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, 2552)

การนิยามประชาสังคมมีลักษณะไม่หยุดนิ่งและถูกแตกแขนงออกไปในหลายมิติสาเหตุหนึ่งเป็นเพราะแนวคิดดังกล่าวเป็นองค์ประกอบสำคัญของแนวคิดว่าด้วยกระบวนการพัฒนาประชาธิปไตย ตัวอย่างเช่น Dahl (1971) ชี้ให้เห็นว่าลักษณะของความเป็นพหุนิยมทางสังคม (Social Pluralism) อันได้แก่การเปิดโอกาสให้มีการรวมกลุ่มบนพื้นที่อื่นนอกเหนือจากรัฐเป็นหนึ่งในปัจจัยที่เอื้อให้ภาคประชาสังคมมีความเข้มแข็งและเอื้อต่อการพัฒนาประชาธิปไตย หรือในงานศึกษาของ Cohen และ Arato (1992) ที่อธิบายว่าประชาสังคมเป็นพื้นที่สาธารณะ (Public Sphere) ที่ปราศจากการครอบงำจาก

รัฐและระบบตลาดซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการกระตุ้นให้เกิดการมีส่วนร่วมของประชาชน

สำหรับในประเทศไทยเริ่มต้นให้ความสนใจเรื่องประชาสังคมหรือพื้นที่ทางการเมืองที่นอกเหนือจากรัฐในช่วงทศวรรษ 2510 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการขยายพื้นที่ทางการเมืองออกจากระบบราชการสู่การเมืองบนท้องถนน รวมถึงกลุ่มเอกชนและภาคประชาสังคม (สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ, 2551) ตัวอย่างเช่น เหตุการณ์การเรียกร้องรัฐธรรมนูญของนิสิต นักศึกษา และประชาชนในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2516 (ประจักษ์ ก้องกีรติ, 2548) ปรากฏการณ์การก่อตัวของเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนและก่อร่างเป็นการเมืองภาคประชาชนในช่วงทศวรรษ 2520 – 2530 (อุเชนทร์ เชียงเสน, 2561) เหตุการณ์คนชั้นกลางรวมตัวขับไล่ทหารออกจากการเมืองช่วง พ.ศ. 2535 และตามมาด้วยการเรียกร้องรัฐธรรมนูญฉบับประชาชน พ.ศ. 2540 (มติชนสุดสัปดาห์, 2566) ปรากฏการณ์เหล่านี้เป็นเครื่องสะท้อนชัดเจนถึงการขยายตัวของภาคประชาสังคมไทยนับตั้งแต่การปฏิวัติ พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา

ด้วยเหตุนี้ทำให้นักวิชาการเริ่มนำเสนอแนวคิดประชาสังคมผ่านงานเขียนเชิงวิชาการและนิยามลักษณะของประชาสังคมไทยในหลากหลายรูปแบบตามบริบททางการเมืองในช่วงเวลานั้น ๆ เช่น บางแนวคิดมองว่าประชาสังคมหมายถึงกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนโดยตรง (ธีรยุทธ บุญมี, 2536) บางแนวคิดมีจุดเน้นที่การรวมตัวเป็นองค์กรหรือสมาคมขับเคลื่อนผ่านการจัดกิจกรรมในระดับท้องถิ่น (โกวิท พวงงาม, 2553) ขณะที่หลัง พ.ศ. 2540 งานหลายชิ้นพยายามอธิบายว่าประชาสังคมหมายถึงกระบวนการทางการเมืองที่มีจุดเริ่มต้นมาจากภาคสังคมโดยต้องเป็นอิสระจากทั้งรัฐและกลุ่มทุน (ลฎาภา นวลอินทร์ และวิจิตรา ศรีสอน, 2566) กล่าวคือ การนิยามประชาสังคมในประเทศไทยที่ผ่านมาเป็นไปในแนวทางเดียวกันแต่แตกต่างกันในรายละเอียดเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางสังคมการเมืองที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเหล่านั้น

แม้ว่าแนวคิดประชาสังคมจะไม่ใช่อะไรใหม่ในทางสังคมศาสตร์ โดยเฉพาะในงานวิชาการตะวันตกที่ประชาสังคมถูกให้ความสำคัญอย่างมากในกระบวนการพัฒนาประชาธิปไตย แต่หากพิจารณาในประเทศไทยจะพบว่า แนวทางการให้ความหมายของประชาสังคมนั้นค่อนข้างมีความหลากหลายและมักถูกนำมากล่าวถึงทั้งในงานวิชาการ ในการเคลื่อนไหวทางการเมืองบนท้องถนน หรือในการเมืองเชิงสถาบันอย่างการอภิปรายในสภาอยู่เป็นระยะในความหมายที่แตกต่างกัน

ในแง่ที่ผู้เขียนจึงเห็นถึงความจำเป็นในการทบทวนแนวคิดประชาสังคมในบริบทของประเทศไทย และวิเคราะห์ว่าแนวคิดดังกล่าวถูกให้ความหมายและนำไปใช้ในทางการเมืองอย่างไรบ้างในแต่ละช่วงเวลา ทั้งนี้เพื่อเป็นการทบทวนนิยามว่าด้วยประชาสังคมและมุ่งหวังให้ผู้อ่านเห็นภาพความเชื่อมโยงระหว่างประชาสังคม การให้ความหมาย และความเชื่อมโยงระหว่างภาคประชาสังคมกับกระบวนการพัฒนาประชาธิปไตย บทความวิชาการนี้เป็นการเรียบเรียงและนำเสนอานิยามของประชาสังคมที่เกิดขึ้นโดยนักวิชาการไทยและสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ทางสังคมนับตั้งแต่ทศวรรษ 2510 จนถึงปัจจุบัน โดยแบ่งประเด็นนำเสนอเป็น 2 ส่วนได้แก่ 1. เป็นการอธิบายจุดเริ่มต้นของแนวคิดประชาสังคมที่ถูกกล่าวถึงในประเทศไทยในภาพรวมโดยเริ่มตั้งแต่ทศวรรษ 2510 มาจนถึงปัจจุบัน 2. เป็นการอธิบายนิยามและจุดเน้นของแนวคิดประชาสังคมในแต่ละช่วงเวลาซึ่งแบ่งได้เป็นสามช่วงเวลาย่อยที่สำคัญได้แก่ 2.1 ประชาสังคมที่มีจุดเน้นเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมทางตรงของประชาชนในทศวรรษ 2510 – 2520 2.2 ประชาสังคมที่เน้นถึงองค์กรพัฒนาเอกชนในทศวรรษ 2520 – 2530 และ 2.3 ประชาสังคมบนฐานคิดเกี่ยวกับพื้นที่สาธารณะที่นอกเหนือรัฐและกลุ่มทุนเอกชนในทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา

การให้ความหมายประชาสังคมในประเทศไทย

ในประเทศไทยมีการกล่าวถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนหรือการชุมนุมประท้วงของประชาชนมาก่อนหน้าที่จะนิยามประชาสังคมอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะในช่วงเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 จนถึงก่อน 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญที่สังคมไทยให้ความสนใจกับแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนนอกเหนือจากกระบวนการทางการเมืองของชนชั้นนำ อย่างไรก็ตาม การให้ความหมายของกิจกรรมทางการเมืองที่อยู่นอกเหนือรัฐในช่วงแรกนั้นยังไม่ได้มีนัยถึงพื้นที่สาธารณะหรือหนึ่งในการบวนการพัฒนาประชาธิปไตย แต่เป็นนัยที่หมายถึงขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองรวมกลุ่มที่มีการจัดตั้งทำกิจกรรมในภาคสังคมนอกเหนือรัฐเป็นหลัก (จามะรี เชียงทอง, 2543)

นอกจากนี้งานศึกษาของ Shigetomi ในปี ค.ศ. 2013 เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของภาคประชาสังคมไทยและวัฒนธรรมชุมชนชี้ให้เห็นว่า ภาคประชาสังคมไทยเริ่มต้นขยายตัวออกในช่วง ค.ศ. 1970 (พ.ศ. 2513) โดยหากพิจารณาจากงานศึกษาเกี่ยวกับประชาสังคม วัฒนธรรมชุมชน และการเคลื่อนไหวทางสังคมจะพบว่า จำนวนงานเขียนที่มีคำว่า “ชุมชน” อยู่ในงานทางด้านสังคมศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ เริ่มปรากฏให้เห็น

ในช่วงทศวรรษ 1970 (พ.ศ. 2513) และเพิ่มขึ้นอย่างมากในทศวรรษถัดมาซึ่งเป็นช่วงเวลาหลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นถึงจำนวนผู้อ่านที่สนใจหัวข้อเรื่องชุมชนหรือภาคประชาสังคมในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งในการเมืองเพิ่มขึ้นตามไปด้วย นอกจากนี้หากพิจารณาจากแผนพัฒนาและแนวนโยบายของรัฐบาลไทยยังพบว่า ประชาสังคมเป็นแนวคิดที่ขยายตัวอย่างมากจนถูกผนวกเป็นประเด็นสำคัญของการพัฒนาประเทศนอกเหนือจากระบบราชการและแนวการแก้ปัญหาเศรษฐกิจและสังคมของรัฐ โดยเห็นได้จากจำนวนความถี่ที่เพิ่มขึ้นของคำว่าชุมชน หรือวัฒนธรรมชุมชน ที่ปรากฏอยู่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติจากในช่วงทศวรรษ 1970 จนถึงทศวรรษ 1990 (Shigetomi, 2013)

การนิยาม “ประชาสังคม” ในความหมายที่ไม่ใช่แค่ขบวนการเคลื่อนไหวแต่หมายถึงพื้นที่สาธารณะหนึ่งนอกเหนือรัฐเริ่มต้นขึ้นช่วงทศวรรษ 2520 โดยเฉพาะภายหลังคำสั่ง 66/2523 ภายใต้รัฐบาล พล.อ.เปรม ติณสูลานนท์ ในทศวรรษดังกล่าวเริ่มมีการก่อตัวของเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งส่วนใหญ่เป็นการรวมกันของกลุ่มนักศึกษาและนักกิจกรรมชนชั้นกลางจัดกิจกรรมเพื่อพัฒนาท้องถิ่นร่วมกับคนชนบท (Kepa, 2011) ปรากฏการณ์นี้ส่งผลให้นักวิชาการไทยเริ่มนิยามความหมายของประชาสังคมในแง่ที่ไม่ได้ผูกขาดแต่เฉพาะการประท้วงรัฐบาลหรือออกมาชุมนุมบนท้องถนนแต่มีจุดเน้นที่การทำกิจกรรมทางการเมืองนอกเหนือภาครัฐในลักษณะองค์กรพัฒนาเอกชน

ต่อมาในช่วงทศวรรษ 2540 กระแสขับไล่ทหารออกจากการเมืองและรัฐธรรมนูญฉบับประชาชนใน พ.ศ. 2540 เป็นอีกหนึ่งจุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลต่อการนิยามประชาสังคมที่มีจุดเน้นนอกจากจะเป็นการกระทำนอกภาครัฐแล้วยังต้องเป็นกิจกรรมทางการเมืองที่ไม่ถูกครอบงำจากกลุ่มทุนเอกชนรายใหญ่ (เอนก เหล่าธรรมทัศน์, 2558) อีกทั้งยังมีงานเขียนจำนวนมากในช่วงเวลานี้ที่แตกแขนงแนวคิดประชาสังคมออกเป็นหลายมิติ เช่น การเมืองภาคพลเมือง สังคมประชา การเมืองภาคประชาชน คำเหล่านี้ถูกอธิบายผ่านงานเขียนเช่นงานของเอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2542) เรื่อง ส่วนรวมที่ไม่มีรัฐ : ความหมายประชาสังคม งานของประเวศ วะสี (2550) เรื่อง การเมืองใหม่ที่ไม่ใช่เงินเป็นใหญ่ งานของอุเชนทร์ เชียงเสน (2561) เรื่อง การเมืองภาคประชาชน งานต่าง ๆ เหล่านี้ใช้คำที่สะท้อนถึงภาคประชาสังคมแตกต่างกัน แต่ล้วนมาขยายความเพิ่มเติมจากแนวคิดประชาสังคมในฐานะที่เป็นพื้นฐานของการพัฒนาประชาธิปไตยจากฐานรากทั้งสิ้น

ตัวอย่างการนิยามประชาสังคมในช่วงเวลานี้เช่น เอนก เหล่าธรรมทัศน์ อธิบายว่าประชาสังคมหมายถึงเครือข่ายหรือกลุ่มทางสังคมซึ่งอาจรวมถึงมูลนิธิ สถาบันต่าง ๆ ที่มี

การรวมกลุ่มอยู่ในพื้นที่ระหว่างรัฐ กับปัจเจกชน โดยมีจุดเน้นอยู่สองประการสำคัญคือ เป็นการกระทำที่ร่วมมือกับรัฐได้แต่ต้องไม่ยอมให้รัฐครอบงำ และเป็นพฤติกรรมที่ส่งเสริมการรวมกลุ่มมากกว่าการส่งเสริมลัทธิปัจเจกชนนิยม (เอนก เหล่าธรรมทัศน์, 2542)

ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2540) อธิบายว่าประชาสังคม หมายถึง ส่วนของสังคมที่นอกเหนือไปจากภาครัฐ และนอกเหนือภาคของปัจเจกหรือประชาชนทั่วไป พื้นที่ประชาสังคมนี้เป็นพื้นที่ของการรวมตัวเป็นกลุ่มก้อนโดยอาจรวมตัวเป็นองค์กร สมาคม จัดตั้งขึ้นอย่างมีการริเริ่มจากประชาชน

นอกจากนี้ นิธิ เนื่องจำนงค์ ยังได้อธิบายคุณลักษณะของประชาสังคมว่าหมายถึง พื้นที่หรือปริณทลที่อยู่ภายใต้สังคมอารยะและสังคมที่มีการกำหนดระเบียบกฎเกณฑ์บางอย่างภายใต้กฎหมาย พื้นที่ประชาสังคมเอื้อต่อการให้ปัจเจกรวมกลุ่มและแสดงออกบนฐานของความเป็นเหตุเป็นผล การรวมกลุ่มบนพื้นที่ประชาสังคมที่เป็นรูปธรรมมากที่สุด เช่น ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและองค์กรพัฒนาเอกชน (นิธิ เนื่องจำนงค์, 2555)

โดยสรุป ในช่วงทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา ประชาสังคมหมายถึง “พื้นที่ทางสังคม” ที่เป็นอิสระจากรัฐและกลุ่มทุนเอกชน พื้นที่ดังกล่าวเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าไปมีส่วนร่วมและรวมกลุ่มทางสังคมในรูปแบบต่าง ๆ เช่น สมาคม องค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมซึ่งจะเป็นองค์ประกอบสำคัญที่เอื้อให้เกิดการพัฒนาประชาธิปไตย

ที่กล่าวมานี้เป็นการอธิบายเบื้องต้นให้เห็นภาพรวมของแนวคิดประชาสังคมที่เริ่มขยายตัว และทำให้แนวคิดดังกล่าวถูกนำมาแปลความและเข้าสู่การศึกษาทางสังคมศาสตร์ในประเทศไทย อย่างไรก็ตาม “Civil Society” นั้นไม่ได้มีความหมายคงที่ตั้งแต่ต้น หากแต่ถูกนิยามในหลายลักษณะที่มีความสอดคล้องกันแต่มีจุดเน้นแตกต่างกันในแต่ละเวลานับตั้งแต่การมีส่วนร่วมทางการเมืองครั้งสำคัญของไทยใน พ.ศ. 2516 มาจนถึงกระแสชุมชนและรัฐธรรมนูญฉบับประชาชนในทศวรรษ 2540 ลำดับต่อไปจึงจะเป็นการอธิบายรายละเอียดของแต่ละช่วงเวลาที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนนิยาม “ประชาสังคม” ในประเทศไทย โดยแบ่งเป็น 3 ช่วงเวลาสำคัญ

ประชาสังคมในความหมายที่เน้นการมีส่วนร่วมทางตรงของประชาชน

เหตุการณ์เมื่อวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ถือเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญของการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน หรือของสังคมในส่วนที่อยู่นอกเหนือจากภาครัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระบวนการรวมตัวต่อต้านอำนาจรัฐเผด็จการที่สืบเนื่องมาตั้งแต่

ทศวรรษ 2500 ถึงช่วงต้นทศวรรษ 2510 (ประจักษ์ ก้องกีรติ, 2548) การเคลื่อนไหวของ ขบวนการนิสิตนักศึกษาในช่วงเวลาดังกล่าวแม้จะยังไม่มีการกล่าวถึงแนวคิด “ประชา สังคม” (Civil Society) อย่างเฉพาะเจาะจงในเชิงทฤษฎี แต่ก็สะท้อนให้เห็นถึง องค์ประกอบสำคัญของแนวคิดนี้หลายประการตัวอย่างเช่น หลักการมีส่วนร่วมของ ประชาชน การรวมกลุ่มของภาคสังคม และการตั้งคำถามหรือถ่วงดุลอำนาจรัฐโดยกลุ่มที่ ไม่ใช่รัฐ ในแง่นี้กล่าวได้ว่าแม้แนวคิด “ประชาสังคม” จะยังไม่ปรากฏในฐานะวาทกรรม ทางวิชาการในช่วงเวลานั้น แต่แก่นสาระของแนวคิดดังกล่าวได้เข้ามามีบทบาทใน ภาคปฏิบัติของสังคมไทยแล้วอย่างชัดเจน ผ่านการเคลื่อนไหวของภาคประชาชนใน เหตุการณ์ 14 ตุลาคม (จามะรี เชียงทอง, 2543)

งานของ จามะรี เชียงทอง (2543) ชี้ให้เห็นว่าในช่วงทศวรรษ 2510 ประชาสังคม เน้นไปที่การมีส่วนร่วมของกลุ่มนักศึกษาในเมือง ปัญญาชน และกลุ่มชาวนาในชนบท การ ตื่นตัวทางการเมืองในเหตุการณ์เดือนตุลาคม พ.ศ. 2516 เป็นภาพสะท้อนให้เห็นจิตสำนึก พลเมืองที่เกิดขึ้นในหมู่ชนชั้นกลาง อย่างไรก็ตามประเด็นการขับเคลื่อนในช่วงเวลานี้ไม่ได้ เป็นในแนวทางผลักดันข้อเรียกร้องให้กลายเป็นนโยบายสาธารณะ แต่มุ่งขับเคลื่อนเพื่อ เปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง เช่นการเรียกร้องรัฐธรรมนูญ ขับไล่อัฐบาลเผด็จการทหาร นอกจากนี้ จามะรี ยังเสนอว่าการเคลื่อนไหวของประชาชนในช่วงทศวรรษ 2510 ยัง สามารถจำแนกได้เป็นสองลักษณะหลัก คือ กลุ่มคนชั้นกลางในเมืองที่ได้รับอิทธิพลจาก แนวคิดเสรีนิยม (Liberalism) ซึ่งเน้นสิทธิพลเมือง เช่น การรณรงค์เรียกร้องรัฐธรรมนูญ ฉบับประชาชน อีกกลุ่มหนึ่งคือขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมระดับชุมชนที่เน้นประเด็น เชิงโครงสร้าง เช่น ความเหลื่อมล้ำ การเข้าถึงทรัพยากร การฟื้นฟูเศรษฐกิจชุมชน โดยมี ปัญญาชนเป็นองค์กรนำภายใต้แนวคิดสังคมนิยม (Socialism) การมีส่วนร่วมของกลุ่ม ชาวนาถือเป็นการขยายพื้นที่ของประชาสังคมออกไปยังชนบท โดยชาวนาในบางพื้นที่เริ่ม รวมตัวกันเรียกร้องสิทธิในที่ดินและนโยบายที่เป็นธรรม ซึ่งแสดงถึงการก่อตัวของเครือข่าย ภาคประชาชนในระดับรากหญ้า

ลักษณะเช่นนี้กล่าวได้ว่าในช่วงทศวรรษ 2510 หรือก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 แม้ยังไม่ได้ใช้ภาษาทางวิชาการว่าเป็น “ประชาสังคม” โดยตรง แต่แก่นของ แนวคิดประชาสังคม เช่น การรวมกลุ่ม การวิพากษ์รัฐ และการแสดงออกในพื้นที่สาธารณะ ของประชาชน เริ่มปรากฏชัดเจนในช่วงเวลานี้ กล่าวคือนิยามประชาสังคมในเวลานี้ไม่ได้ หมายถึงพื้นที่สาธารณะแต่หมายถึงการมีส่วนร่วมทางตรงของประชาชนเช่น การชุมนุม

ประท้วงหรือการตั้งสมาคมเพื่อเปลี่ยนแปลงโครงสร้างรัฐมากกว่าผลักดันข้อเรียกร้องให้ออกเป็นนโยบายสาธารณะ

ในอีกทางหนึ่งกล่าวได้ว่าประชาสังคมยังไม่ถูกนิยามไว้ชัดเจนแต่แสดงให้เห็นผ่านขบวนการเคลื่อนไหวของกลุ่มนิสิตนักศึกษาในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 สืบเนื่องถึง 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 “ประชาสังคม” ในช่วงแรกยังผูกติดอยู่กับความหมายของการเคลื่อนไหวโดยประชาชนออกมาต่อต้านอำนาจรัฐเป็นหลัก

ประชาสังคมในความหมายที่เน้นการทำงานเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน

หลังจากเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 กลุ่มนักศึกษาจำนวนหนึ่งพากันหลบหนีเข้าป่าร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ซึ่งต่อมาเมื่อรัฐบาลประกาศให้กลุ่มนักศึกษาออกจากป่าและมาศึกษาต่อ (กนกรัตน์ เลิศชูสกุล, 2561) เหตุการณ์นี้ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญต่อนิยาม “ประชาสังคม” ในประเทศไทย กลุ่มนักศึกษาที่ออกจากป่าได้ร่วมมือกับกลุ่มปัญญาชนรวมกลุ่มกันเคลื่อนไหวและพัฒนาชุมชนในชนบทในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2523 จนถึงช่วงกลางของทศวรรษ 2530 ในลักษณะขององค์กรพัฒนาเอกชน หรือ NGOs (Non-Government Organizations) ที่มีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายในภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อร่วมพัฒนาชุมชนนอกเหนือจากนโยบายของรัฐโดยปกติทั่วไป (Kepa, 2011)

ในช่วงทศวรรษ 2520 การเกิดขึ้นและขยายตัวขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) ได้ดึงดูดความสนใจจากทั้งนักวิชาการและผู้ปฏิบัติงานด้านการพัฒนาให้หันมาสนใจแนวคิดเรื่องประชาสังคม (Pitidol, 2019) คำอธิบาย “ประชาสังคม” ที่สอดคล้องกับแนวคิด Civil Society แบบตะวันตก เริ่มปรากฏในไทยครั้งแรกช่วงปี พ.ศ. 2524 โดยสุรพงษ์ ชัยนาม ซึ่งนำเสนอแนวคิดนี้ในวารสารวิชาการแต่ยังไม่ได้รับความสนใจอย่างแพร่หลาย เนื่องจากบริบทสังคมไทยขณะนั้นให้ความสำคัญกับกิจกรรมของเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) มากกว่าการวิเคราะห์เชิงแนวคิด (ทศพล สมพงษ์, 2553) กล่าวคือ แม้จะมีการเสนอแนวคิด “Civil Society” ขึ้นในวงวิชาการไทยแล้ว แต่ภาพลักษณ์ของประชาสังคมยังถูกเข้าใจในฐานะกิจกรรมเชิงพัฒนาและการเมืองระดับชุมชน มากกว่าจะถูกวิเคราะห์ว่าเป็น “พื้นที่ทางสังคม” ที่แยกจากรัฐและตลาดโดยชัดเจน (ทศพล สมพงษ์, 2553) ในอีกความหมายหนึ่งแม้ในทศวรรษ 2520 จะมีการนิยามประชาสังคมในความหมายเช่นเดียวกับวงวิชาการตะวันตก แต่ความหมายที่ถูกเข้าใจโดยทั่วไปในช่วงทศวรรษ 2520 ยังผูกอยู่กับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นคือ ประชาสังคมหมายถึงกิจกรรมทางสังคมที่จัดขึ้นโดยเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน

หนึ่งในกลุ่มสำคัญที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้และส่งผลต่อการนิยามประชาสังคมได้แก่ เครือข่ายรณรงค์เพื่อประชาธิปไตย (ครป.) ที่ก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2522 จากกลุ่มนักวิชาการ นักการเมืองหัวก้าวหน้า นักศึกษาที่เคยเข้าร่วมพรรคคอมมิวนิสต์ และประชาชนจากวงการอื่น ๆ รวมตัวกันจัดตั้งเป็นองค์กรจัดกิจกรรมส่งเสริมประชาธิปไตย ครป. เข้ามามีส่วนสำคัญในการขับเคลื่อนกิจกรรมภาคสังคม เช่น การลงพื้นที่รณรงค์เรื่องสิทธิ เสรีภาพ ภายใต้ระบอบประชาธิปไตย หรือแม้แต่ให้การสนับสนุนกลุ่มปัญญาชนหรือเครือข่าย NGOs อื่น ๆ ที่ทำกิจกรรมเพื่อประโยชน์สาธารณะและร่วมพัฒนาชนบท (นพพล อาชามาส, 2550)

การก่อตัวของเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนส่งผลให้ประชาสังคมไม่ได้หมายถึง ขบวนการเคลื่อนไหวต่อต้านรัฐบาลเพียงอย่างเดียว แต่มีนัยถึงการที่กลุ่มคนจำนวนหนึ่ง นอกภาครัฐใช้พื้นที่สาธารณะเพื่อทำประโยชน์และร่วมพัฒนาชุมชนไปพร้อมกับคนในชุมชน ในช่วงนี้ส่วนที่เรียกว่าประชาสังคมมีลักษณะที่ตัดขาดจากพื้นที่ในสวนรัฐแต่ไม่ได้เป็นไปเพื่อต่อต้านรัฐ ซึ่งในแง่นี้จะแตกต่างจากประชาสังคมที่ถูกแทนที่ด้วยความหมายของ ขบวนการเคลื่อนไหวโดยกลุ่มนักศึกษาช่วงทศวรรษ 2510 ในทางกลับกันประชาสังคมยังรวมไปถึงเรื่องของชุมชน สิ่งแวดล้อม และการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติภายในชุมชนด้วย (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2560)

การให้คำนิยามประชาสังคมโดยกลุ่มเครือข่าย NGOs ในช่วงหลังการออกจากป่า ของนักศึกษามีลักษณะที่คำอธิบายประชาสังคมเริ่มใกล้เคียงกับกรอบแนวคิด Civil Society ตามที่นักคิดตะวันตกให้ความหมายไว้ คือ ประชาสังคมเป็นกิจกรรมที่ทำในภาคส่วนนอกเหนือจากรัฐกระทำเพียงฝ่ายเดียวและเป็นไปในลักษณะที่ลดอำนาจรัฐและเพิ่มอำนาจให้ประชาชน เพื่อให้ประชาชนสามารถมีส่วนร่วมในการปกครองและก่อให้เกิดการพัฒนาตามวิถีทางของประชาธิปไตย

อย่างไรก็ตาม แม้ในระยะที่สองของพัฒนาการภาคประชาสังคม กิจกรรมของ เครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) จะมีลักษณะสอดคล้องกับแนวคิดประชาสังคม อย่างชัดเจน แต่หากพิจารณาจากงานเขียนในช่วง พ.ศ. 2520 ถึงก่อน พ.ศ. 2535 จะพบว่า การใช้คำว่าประชาสังคม ในเวลานั้นยังคงเน้นที่ “การกระทำ” หรือบทบาทเชิงปฏิบัติขององค์กรนอกภาครัฐ มากกว่าการเข้าใจประชาสังคมในฐานะ “พื้นที่สาธารณะ” ที่อยู่นอกเหนือจากรัฐและตลาดตามแนวคิดแบบตะวันตก

จุดเปลี่ยนสำคัญสองประการที่ส่งผลต่อการให้ความหมาย “ประชาสังคม” ใน ลักษณะที่แตกต่างจากเดิมคือ ประการแรก กระแสการมีส่วนร่วมของประชาชนในระบอบ

ประชาธิปไตยช่วงปลายทศวรรษ 2530 กระแสดังกล่าวส่งผลให้นักวิชาการขยายขอบข่ายความหมายของประชาสังคมจากการกระทำของนักกิจกรรมไปสู่การกระทำของประชาชนที่อาจไม่ใช่เครือข่ายนักกิจกรรมก็ได้ และไปสู่นิยามในลักษณะที่ประชาสังคมเป็น “พื้นที่สาธารณะ” มากกว่าการกระทำทางสังคม ประการที่สอง การพัฒนาเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วในช่วงทศวรรษ 2530 จากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ทำให้เครือข่าย NGOs จำเป็นต้องพึ่งแหล่งเงินทุนจากภาคธุรกิจเอกชนและภาครัฐจำนวนมาก สิ่งนี้ทำให้เกิดการวิพากษ์องค์กรเพื่อสังคมและเกิดการเพิ่มคุณลักษณะของประชาสังคมในนิยามทางวิชาการให้รัดกุมมากขึ้นโดยปัญญาชนสาธารณะ (Pitidol, 2019) ประชาสังคมนอกจากจะเป็นกิจกรรมทางสังคมที่อยู่นอกเหนือรัฐแล้วยังต้องไม่ถูกครอบงำโดยกลุ่มทุนเอกชนรายใหญ่ด้วยเช่นกัน

ทั้งสองประการข้างต้นส่งผลให้ปลายทศวรรษ 2530 เป็นต้นมามีการนิยามประชาสังคมในความหมายที่เฉพาะเจาะจงมากขึ้น ประชาสังคมเปลี่ยนจาก “การกระทำ” ของกลุ่มองค์กรเอกชนมาเป็น “พื้นที่สาธารณะ” ที่อยู่นอกเหนือทุนและรัฐ ซึ่งจะกล่าวถึงในลำดับถัดไป

ประชาสังคมบนฐานคิดพื้นที่สาธารณะนอกเหนือรัฐและมีบทบาทส่งเสริมประชาธิปไตย

หลังเหตุการณ์การชุมนุมเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2535 ได้เกิดกระแสความตื่นตัวในการสร้างภาคประชาสังคมให้เข้มแข็งเพื่อตรวจสอบการทำงานของรัฐบาล ทำให้ในช่วงกลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา มีงานเขียนจำนวนมากที่นิยามความหมายของประชาสังคม หรือ Civil Society อย่างเฉพาะเจาะจง เพื่อนำมาปรับใช้และพัฒนาการมีส่วนร่วมของประชาชนในประเทศไทย (Pitidol, 2019) ตัวอย่างเช่น อธิยุทธ บุญมี แปลความหมายจาก Civil Society มาสู่ประชาสังคมในปี พ.ศ. 2536 อธิยุทธ บุญมี อธิบาย Civil Society ในภาษาไทยว่าเป็นลักษณะของสังคมเข้มแข็งที่เป็นการรวมกันของภาคสังคมหลายกลุ่มที่เป็นองค์กรนอกภาครัฐ การสร้างสังคมเข้มแข็งจะเป็นตัวส่งเสริมชุมชนในชนบทเพื่อเผชิญหน้ากับกระแสเสรีนิยม (อธิยุทธ บุญมี, 2536) ในแง่นี้ ประชาสังคมจึงไม่ได้หมายถึงการทำกิจกรรมของเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนเพียงอย่างเดียว แต่ประชาสังคมหมายถึงการรวมกลุ่มของสังคม ชุมชน และองค์กรอื่น ๆ นอกภาครัฐร่วมกันพัฒนาสังคมให้เป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้น

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการที่ให้ความสนใจกับแนวคิด Civil Society ในไทย และได้นิยามความหมายของภาคประชาสังคมไทยไว้อย่างละเอียด ประเวศ วะสี นิยาม Civil

Society ในภาษาไทยว่าคือ “สังคมสมานภาพ” หมายถึง การที่สังคมมีการพัฒนาและเข้าไปมีบทบาทในการถ่วงดุลอำนาจรัฐแบบรวมศูนย์และภาคธุรกิจที่มีแนวโน้มผูกขาดกับกลุ่มทุนไม่กี่กลุ่ม สังคมสมานภาพจะเป็นตัวที่ทำให้ภาคสังคม ภาคธุรกิจ และภาครัฐสามารถร่วมมือกันได้อย่างสมดุล นิยามของประเวศ วะสี ถือได้ว่ามีบทบาทสำคัญอย่างมากทำให้เกิดการรวมตัวของกลุ่มองค์กร สมาคม สภาชุมชนต่าง ๆ เช่น สงขลาประชาคม สถาบันพัฒนาสี่แยกอินโดจีนพิษณุโลก กลุ่มสมัชชานครปฐม กลุ่มสมัชชาหรือสมาคมเหล่านี้เกิดขึ้นในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2540 ทั้งสิ้น (อนุชาติ พวงสำลี และกฤตยา อาชวนิจกุล, 2542)

ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา นิยามความหมายของ Civil Society ในประเทศไทยจึงมีความเฉาะเจาะจงและนักวิชาการหลายท่านให้ความหมายที่สอดคล้องกัน เพียงแต่อาจเป็นการใช้คำที่แตกต่างกันอยู่บ้างเช่น สังคมสมานภาพ ประชาคม สังคมเข้มแข็ง คำเหล่านี้ล้วนสะท้อนถึงแนวคิดประชาสังคมตามความหมายในตะวันตกที่เน้น “พื้นที่ทางการเมือง” นอกเหนือรัฐและการเมืองเชิงสถาบัน โดยเป็นพื้นที่ที่เปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วม มีการรวมกลุ่มทั้งในระดับชุมชนท้องถิ่น และในระดับชาติ ทั้งนี้เพื่อเป็นช่องทางหนึ่งในการตรวจสอบถ่วงดุลรัฐบาล และเป็นรากฐานของการพัฒนาประชาธิปไตย จากแนวความคิดประชาสังคมที่มีนัยของพื้นที่สาธารณะและอยู่นอกเหนือการครอบงำจากรัฐและทุนทำให้ในการจัดทำรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ได้มีการเปิดโอกาสให้ภาคสังคมหรือส่วนที่ไม่ใช่รัฐและทุนใหญ่เช่น กลุ่มวิชาชีพ ผู้นำชุมชนหรือแม้แต่นักวิชาการอิสระเข้าไปมีบทบาทสำคัญในการมีส่วนร่วมร่างรัฐธรรมนูญ 2540 รวมถึงมีการใส่เนื้อหาที่กล่าวถึงภาคประชาสังคมและเนื้อหาว่าด้วยความเป็นพลเมืองไว้ในรัฐธรรมนูญ

นอกจากนี้ในช่วงหลังการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 แนวคิดเรื่องประชาสังคมในประเทศไทยได้พัฒนาไปไกลกว่าการเป็นเพียงพื้นที่ของการมีส่วนร่วมและการเคลื่อนไหวทางสังคม โดยนอกจากจะเน้นเรื่อง “พื้นที่สาธารณะ” และการส่งเสริมประชาธิปไตย ยังมีอีกประการสำคัญคือ การมุ่งสู่การสถาปนา “ความเป็นสถาบัน” (Institutionalization) ของภาคประชาชน กล่าวคือ ภายหลัง พ.ศ. 2540 กลุ่มองค์กร และเครือข่ายภาคประชาสังคมจำนวนมากเริ่มจัดตั้งตนเองในลักษณะขององค์กรที่มีโครงสร้างอย่างเป็นทางการ มีบทบาทในเชิงนโยบาย และสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมอย่างเป็นทางการในกระบวนการของรัฐ การสถาปนาสู่ความเป็นสถาบันของภาคประชาสังคมเห็นได้จากการเกิดขึ้นขององค์กรอิสระภายใต้รัฐธรรมนูญ การผนวกคำว่า “ชุมชน” ไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ รัฐธรรมนูญ และกฎหมายลำดับรองซึ่งแสดงถึงกระบวนการ

Institutionalization หรือการสถาปนาแนวคิดชุมชนให้มีความเป็นสถาบันเข้าสู่ระบบการเมืองเชิงสถาบันอย่างเป็นรูปธรรม (Shigetomi, 2013)

โดยสรุปในช่วงที่ 3 เป็นช่วงเวลาที่ในประเทศไทยมีการนิยามประชาสังคมอย่างเฉพาะเจาะจง แนวคิดประชาสังคมไม่ได้ผูกขาดอยู่กับองค์กร หรือการเคลื่อนไหวทางการเมืองเท่านั้น แต่ประชาสังคมหมายถึงพื้นที่สาธารณะที่อยู่นอกเหนือรัฐ และกลุ่มทุนเอกชน โดยกิจกรรมที่เกิดขึ้นในภาคประชาสังคมต้องเป็นการริเริ่มจากชุมชน หรือประชาชน อย่างไรก็ตามการขยายตัวของประชาสังคมไม่ได้แยกขาดออกจากภาครัฐ หากแต่ในช่วงทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา เราจะเห็นการเชื่อมโยงกันระหว่างประชาสังคมกับรัฐ ผ่านกระบวนการสถาปนาความเป็นสถาบันของเครือข่ายประชาสังคม ตัวอย่างเช่น การเกิดขึ้นขององค์กรอิสระอันเป็นที่รวมกันของเครือข่ายต่าง ๆ และองค์กรอิสระตามรัฐธรรมนูญ รวมถึงการผนวกความสำคัญของประชาสังคมไว้ในกฎหมาย และแผนดำเนินนโยบายหลักของรัฐบาล

องค์ความรู้ใหม่

จากการทบทวนการให้ความหมายประชาสังคมในประเทศไทยเห็นได้ว่า “ประชาสังคม” เป็นคำที่มีลักษณะลื่นไหล มีพลวัตและเปลี่ยนแปลงได้ตามแต่ละช่วงซึ่งสัมพันธ์กับบริบททางสังคมในช่วงเวลานั้น ๆ การตื่นตัวของประชาชนเริ่มเกิดขึ้นในทศวรรษ 2510 ช่วงเวลานี้ยังไม่มีนิยามประชาสังคมที่ชัดเจนแต่มีการกล่าวถึงภาคประชาสังคมในลักษณะที่เป็นการมีส่วนร่วมทางตรงของประชาชนเช่นการชุมนุมบนท้องถนน ต่อมาทศวรรษ 2520 ประชาสังคมมีนัยถึงกิจกรรมขององค์กรพัฒนาเอกชน คำว่าประชาสังคมเริ่มถูกกล่าวถึงและนิยามในวงวิชาการไทยช่วงทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ซึ่งมีจุดเน้นสำคัญร่วมกันคือประชาสังคมหมายถึงพื้นที่สาธารณะที่ปราศจากการครอบงำจากรัฐและทุน

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้จากการวิเคราะห์

สรุป

แนวคิดประชาสังคมหรือ Civil Society เป็นแนวคิดที่ว่าด้วยการกระทำของภาคสังคมบนพื้นที่สาธารณะที่อยู่นอกเหนือการครอบงำจากรัฐและกลุ่มทุนเอกชน อย่างไรก็ตามแนวคิดดังกล่าวเมื่อเข้าสู่บริบทของประเทศไทยได้ถูกนิยามอย่างหลากหลายและมีจุดเน้นที่แตกต่างกัน การมีส่วนร่วมของประชาชนในประเทศไทยเริ่มเด่นชัดขึ้นในช่วงทศวรรษ 2510 โดยเฉพาะในเหตุการณ์นักศึกษาประชาชนเรียกร้องประชาธิปไตยในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2516 ช่วงเวลานี้แนวคิดประชาสังคมยังไม่ได้ถูกนิยามอย่างเฉพาะเจาะจงแต่จะเน้นไปที่นัยของการมีส่วนร่วมทางตรงของประชาชนเช่นการชุมนุมประท้วง แนวคิดประชาสังคมเริ่มปรากฏในงานเขียนทางวิชาการช่วงทศวรรษ 2520 ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับการเติบโตของเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน ความหมายของประชาสังคมในช่วงเวลานี้จึงเน้นไปที่การกระทำหรือการจัดกิจกรรมทางสังคมที่อยู่นอกเหนือภาครัฐและนำโดยองค์กรพัฒนาเอกชน ต่อมาปลายทศวรรษ 2530 จนถึงทศวรรษ 2540 นักวิชาการเริ่มนิยามประชาสังคมอย่างเฉพาะเจาะจง ประชาสังคมไม่ได้หมายถึงการกระทำโดยเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนอย่างเดียว แต่หมายถึงพื้นที่สาธารณะที่ประชาชนสามารถรวมกลุ่มมีส่วนร่วมในกระบวนการประชาธิปไตยอย่างเป็นระบบ และต้องไม่อยู่ภายใต้อำนาจรัฐหรือทุนเอกชนรายใหญ่เพียงฝ่ายเดียว

เอกสารอ้างอิง

- กนกรัตน์ เลิศชูสกุล. (2561). การเติบโต ความถดถอย และการฟื้นตัวขบวนการนักศึกษาไทย. *วารสารพัฒนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 1(1), 130-177.
- โกวิทย์ พวงงาม. (2553). *การจัดการตนเองของชุมชนและท้องถิ่น*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- จามะรี เชียงทอง. (2543). *วิวัฒนาการของประชาสังคมในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI).
- มติชนสุดสัปดาห์. (2566). *ชนชั้นกลางกับการเมืองบนท้องถนน ในเหตุการณ์ พฤษภาทมิฬ 2535*. สืบค้น 5 ธันวาคม 2567, จาก https://www.matichonweekly.com/column/article_553263.
- ชัยอนันต์ สมุทวนิช. (2540). *วัฒนธรรมคือทุน*. กรุงเทพฯ: พี.เพรส
- ทศพล สมพงษ์. (2553). *พัฒนาการและการพัฒนาประชาสังคม*. กรุงเทพฯ: สภาพัฒนาการเมือง.
- ธีรยุทธ บุญมี. (2536). *สังคมเข้มแข็ง*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มิ่งมิตร.
- นพพล อาขามาส. (2550, 21 พฤษภาคม). รายงาน 15 ปีพฤษภา : สนทน. และขบวนการนักศึกษา (ถ้ามี) หากเราแล้วยังแสวงหากันต่อไป ?. สืบค้น 5 ธันวาคม 2567, จาก <https://prachatai.com/journal/2007/05/12775>.
- นิธิ เนื่องจำนงค์. (2555). ประชาสังคมระดับโลก: ข้อถกเถียงทางทฤษฎีและความเป็นไปได้ของแนวคิด. *วารสารวิจัยสังคม*, 35(1), 151-197
- ประจักษ์ ก้องกีรติ. (2548). *และแล้วความเคลื่อนไหวก็ปรากฏ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ประเวศ วะสี. (2550). *การเมืองใหม่ที่ไม่ใช้เงินเป็นใหญ่*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. (2560). *เอ็นจีโอและภาคประชาชน*. ใน *กฤษฎา ศุภวรรธนะกุล (บรรณาธิการ), แผ่นดินจึงดาล : การเปลี่ยนผ่านในสภาพบังคับ* (น. 50 - 73). กรุงเทพฯ: ประชาไท.
- ลฎาภา นวลอินทร์ และวิจิตรา ศรีสอน. (2566). รูปแบบการเมืองภาคพลเมืองของประชาชนบนพื้นฐานประชาธิปไตย. *วารสารการบริหารนิติบุคคลและนวัตกรรมท้องถิ่น*, 9(8), น. 1678-1684.
- สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ. (2551). *สายธารประวัติศาสตร์ประชาธิปไตยไทย* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: พีเพรส.

- เสกสรรค์ ประเสริฐกุล. (2552). *การเมืองภาคประชาชนในระบอบประชาธิปไตยไทย* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- อนุชาติ พวงสำลี และกฤตยา อาชวนิจกุล (บรรณาธิการ). (2542). *ขบวนการประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง*. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหิดล.
- อุเชนทร์ เชียงเสน. (2561). *การเมืองภาคประชาชน*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์. (2542). *ส่วนรวมที่มีใช้รัฐ : ความหมายประชาสังคม*. ในอนุชาติ พวงสำลี และกฤตยา อาชวนิจกุล (บรรณาธิการ). (2542). *ขบวนการประชาสังคมไทย: ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง*. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหิดล.
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์. (2558). *ลดอำนาจ รัฐเพิ่มอำนาจประชาชน* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: มูลนิธิสถาบันสร้างสรรค์ปัญญาสาธารณะ.
- Cohen, J. L., & Arato, A. (1992). *Civil society and political theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Kepa. (2011). *Reflections on Thai civil society*. KEPA. Retrieved November 5, 2024, from <https://kepa.fi/wp-content/uploads/2014/10/reflections-on-thai-civil-society-2011.pdf>.
- Pitidol, T. (2019). *Reconsidering the Concept of Civil Society: Insights from the Experiences of Thailand*. In Kamruzzaman, P. (Ed). "Civil Society in Global South". Routledge UK.
- Shigetomi, S. (2013). *Development and institutionalization of communitarian thought in Thailand*. In S. Shigetomi & K. Makino (Eds.), *The interplay of ideas and institutions: The state of community development in Asia* (pp. 43–62). Singapore: National University of Singapore Press.